

Водотика С. Г.*

ГОЛОД 1921–1923 РОКІВ НА ХЕРСОНЩИНІ: МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті розглянуто теоретичні та методичні питання вивчення в загальноосвітніх закладах голоду 1921–1923 рр. на Херсонщині. Наголошується, що основною причиною голоду було викачування хліба в посушливі роки з голодуючої Херсонщини. Наш край опинився в епіцентрі цього лихоліття. Голод на Херсонщині тривав з серпня 1921 р. по осінь 1923 р. Число його жертв сягає 100–125 тис. чоловік або ¼ загальноукраїнських втрат. Учні мають усвідомити, що найкращою пам'яттю про ці жертви буде остаточна відмова від спадщини тоталітарно-комуністичного минулого і побудова нової, дійсно європейської України.

Актуальність теми «Голод 1921–1923 років на Херсонщині» зумовлена соціально-політичними та історіографічними факторами. До соціально-політичних слід віднести проблеми пострадянської модернізації, передусім усвідомлення згубності «червоного» (комуністичного) вектору поступу в майбутнє. Друга складова актуальності стосується історіографічної ситуації. Справа в тому, що голод 1921–1923 рр. – перший з радянських голодоморів в Україні – опинився ніби в затінку голодомор-геноциду 1932–1933 рр. і значною мірою залишається «білою плямою».

Значною мірою це пояснюється тим, що в роки голоду сучасна Херсонщина входила до різних адміністративно-територіальних одиниць УСРР. Так, основна частина правобережної щодо Дніпра території була у складі Херсонського повіту (з його 18 колишніх адміністративно-територіальних складових – волостей лише 5 нині входять до Миколаївської області) Миколаївської губернії, північно-східна частина (Високопільська волость) – Криворізького повіту Катеринославської губернії. До Миколаївської губернії (21.10.1922 р. увійшла до Одеської) також входили Херсонський і Дніпровський повіти (у лютому 1923 р. останній увійшов до Херсонського повіту). Частина Лівобережжя області, власне Північна Таврія, у складі Генічеського (утворений у жовтні 1921 р.) і частини Мелітопольського повітів входили до Запорізької губернії, яка з 01.12.1922 р. була включена до складу Катеринославської губернії. У 1923 р. переважна частина сучасної Херсонської області опинилась у межах Херсонської округи (утворена 07.03.1922 р.) Одеської губернії, а 6 таврійських районів стали частиною Мелітопольської округи (утворена 12.04.1923 р.) Катеринославської губернії. Таке становище в більшості випадків не враховується в дослідженні проблеми.

Наступний аспект стосується літератури щодо подій 1921–

---

* © **Водотика С. Г.**

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

1923 рр. Радянські історики причиною голоду вважали розруху і посухи, рішуче заперечували терор голодом для приборкання селянського руху і свою відповідальність за авантюру першого комуністичного штурму часів «воєнного комунізму», наголошували на успішності «рішучих заходів влади по ліквідації голоду», уникали будь-якої статистики щодо реального масштабу трагедії.

Серед сучасних праць учителям слід звернути увагу на публікації О. Мовчан, у яких на основі нових документів уточнено хронологію, географію голоду, визначено його причини (головна – пограбування селян в ході хлібозаготівель і вивіз хліба з України в Росію і закордон), обґрунтовано тезу про декларативність визнання голоду владою і використання терору голодом для знищення опонентів більшовизму (заможних селян, церкви тощо), визначено вирішальну роль міжнародних благодійних організацій у подоланні трагедії [1]. Відповідні положення у стислому вигляді викладені у статті про голод 1921–1923 рр. В «Енциклопедії історії України», яка є в Інтернеті [2].

У працях відомого дослідника радянської історії С. Кульчицького зроблено суттєві уточнення щодо демографічних наслідків голоду, його порівняння з іншими радянськими голодоморами та охарактеризовано методи діяльності більшовицької диктатури в годину лиха. Учений показав роль голодоморів у системі більшовицької політики як одного з видів масового терору і довів його органічний зв'язок з політикою і практикою утопічного експерименту щодо побудови комунізму [3–5].

Залишається відкритим питання про демографічні втрати від голоду, що дає привід для псевдопатріотичних спекуляцій. Цифри в 2–7 млн. чол., що зустрічаються в літературі, виглядають некоректними. Так, у 1993 р. С. Кульчицький наголошував, що число померлих і ненароджених через голод (тобто прямих і опосередкованих втрат) може перевищувати 1 млн. [3, с. 60–61]. У подальшому ця цифра попала на сторінки деяких підручників, у яких збільшилась вже до 1,5–2 млн. безпосередніх утрат. У 2004 р. вчений висловився обережніше: за існуючими даними, узимку 1921/1922 рр. на Півдні України померло 235 тис. осіб, а при екстропалляції на всю Україну це може бути 300–350 тис. чоловік [4, с. 323]. За нашими оцінками друга хвиля голоду збільшує цю цифру до 500–550 тис. Відомо, що восени 1922 р. на півдні УСРР голодувало близько 2 млн., з яких отримувало допомогу 943,5 тис. осіб [1, с. 43; 4, с. 322].

Основу джерельної бази вивчення теми складають документи збірника «Голод 1921–1923 років» (редактор С. Кульчицький), що містить переважно вперше опубліковані документи [5]. Зі 102-х документів 24 стосуються жажливих подій в Херсоні, Херсонському, Дніпровському, Генічеському і Мелітопольському повітах періоду з березня 1921 р. по травень 1923 р., питань хлібозаготівель, жажливої статистики голодуючих і померлих, у т. ч. дітей, випадків канібалізму тощо.

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

У збірці виявлених і оприлюднених в Інтернеті В. Сергійчуком документів про голод 1921–1923 рр. В Україні певний інтерес становить виклад постанови політбюро ЦК РКП(б) від 19.09.1920 р. про посилений вивіз хліба з України в Росію. Особливо багато документів з т. зв. «особливої папки» архіву Компартії України, які наочно демонструють намагання більшовиків використати голод для зміцнення своєї влади і розгрому «ворогів» [6, с. 9–12].

Загалом, для реконструкції причин голоду, перебігу страхотливої ходи та її наслідків на Херсонщині існує різноманітна й об'єктивна джерельна база та література.

Метою статті є аналіз теоретичних і методичних питань вивчення в загальноосвітніх закладах особливостей голоду 1921–1923 рр. на Херсонщині.

Перш за все під час викладання теми важливо з'ясувати причини голоду. Ними стали передусім наслідки війн, повоєнна розруха, посухи 1921–1922 рр. Про це в літературі міститься достатньо фактів, а тому звернемо увагу вчителя на такі нюанси. Так, при розгляді наслідків I Світової війни основну увагу слід приділити економічному послабленню селянських господарств – за роки війни з українських губерній до російської армії було мобілізовано 3,5–4,5 млн. чоловік, у т. ч. з Херсонської – 438, 6 тис., Таврійської – 212,6 тис. Це становило майже 60 % селян-чоловіків. Скоротились посіви (на 28 % пшениці по цих двох губерніях), упала врожайність, різко збільшилась питома вага неспроможних вести самостійне господарство селян (на початок 1917 р. 16 % селянських господарств не мали посіву, 35,2 % – коней, 28,7 % – корів тощо). Громадянська війна додала спустошень. Так, у Херсоні було зруйновано будівель, підприємств та інших споруд на суму 31,7 млн. довоєнних крб., кількість працюючих у промисловості за 1914–1920 рр. скоротилась з 8,5 тис. до 3,8 тис. або на 55,3 %. Не меншою була розруха й на селі – у 1920 р. річна потреба селян у реманенті була задоволена лише на 3,5 %, а зношеність наявних знарядь сягала 50–70 %. Через це якість обробітку землі погіршувалась з року в рік.

Варто наголосити, що не менш згубними були наслідки проведеної більшовиками аграрної революції. Так, загальний рівень сільського господарства різко погіршився через ліквідацію господарств поміщиків, купців та верхівки заможних селян, які мали передову агротехніку і забезпечували основну масу товарних надлишків сільського господарства. Неминучим супутником цього стало зниження врожайності зернових на 48–69 %. Усе це призвело до катастрофічного зменшення валових зборів зерна та іншої сільгосппродукції. У 1920 р. валовий збір складав не більше 38,5 % від рівня 1913 р., у т.ч. збір зернових у селянських господарствах скоротився на 45,9 %. Украй негативно на розвитку сільського господарства відбилась землевпорядкування. Земельні переділи, які безперервно продов-

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

жувалися до 1923 р., були продовженням аграрної революції. Це призвело до ще більшого скорочення посівних площ і погіршення їх обробітку.

У 1920 р. селянство Херсонщини зібрало, за деякими оцінками, 131 тис. т зернових, що забезпечувало мінімальні потреби 1 млн. чоловік [7, с.128]. При цьому посіви в Херсонському повіті склали 35 % довоєнних. Проте по-господарські розпорядитися цими ресурсами влада не змогла, а тому неврожай 1921 р. мав катастрофічні наслідки. Унаслідок війн і політики воєнного комунізму на селі панував безлад. Так, у 1921 р. В с. Іванівка з 11 тис. га ріллі засіяли яриною лише 1/10, а на 1 тис. селянських господарств припадало 402 плуги, 617 сівалок, 481 віз, 53 молотарки тощо, причому значна частина реманенту потребувала ремонту [8, с.432]. Природно, що для таких господарств посуха 1921 р. стала справжньою катастрофою.

Проте головна – і це варто чітко донести учням – причина економічної і соціально-політичної кризи навесні 1921 р. крилася у політиці комуністичного штурму. Політика «воєнного комунізму» супроводжувалась зростаючою тотальною дезорганізацією, яка загрожувала цілковитим колапсом господарства. Для забезпечення армії та міст хлібом влада пішла шляхом реквізицій, розміри яких визначались потребами у продовольстві. Ці розміри «розверстування» по губернії, повітам і волостям залежали від того, що і де можна було взяти. Продрозкладку здійснювали озброєні загони, за її виконання село, як за часів кріпацтва, несло колективну відповідальність. Селянам заборонили залишки продавати. У результаті селяни вирощували продукції тільки на власні потреби. Загальне сільськогосподарське виробництво скорочувалося.

Х з'їзд РКП(б) у березні 1921 р. змінив продрозкладку продподатком, селянам дозволили використовувати лишки продукції «у місцевому господарському обороті». Була проголошена нова економічна політика. Але на місцях ще довгий час діяли методи воєнного комунізму. Попервах не відчувався він і на Херсонщині. Продподаток затримався до осені 1922 р.

Жорстока посуха 1921 р. охопила всі степові регіони України і ще більше наблизила катастрофу. Із жовтня 1920 р. по березень 1921 р. опадів випало у 10 разів менше норми. Весна й літо були посушливими й пекучими. Температура на поверхні землі сягала 62 градуси. У травні всі ярові й озимі зернові майже повністю посохли, так і не сформувавши зерна. За даними Херсонської сільськогосподарської станції, урожай озимої пшениці у 1921 р. становив 8 ц з га, ярого ячменю – 9 кг [9].

Посуха повністю спалила 26 % посівних площ України, у т. ч. в Миколаївській губернії – 65 %, Запорізькій – 63 %. Тому вже в червні 1921 р. стало зрозуміло, що врожаю не буде. До того ж у порівнянні з 1916 р. посіви скоротились з 19,5 млн. га до 17,3 млн. га або на 11,3 %. Типова ситуація

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

з посухою склалася в Білозерці. У 1913 р. тут оброблялося різними власниками 15 тис. га землі. Після націоналізації землі біднота створила ряд соціалістичних господарств – дві сільгоспартілі, колгоспи «Успіх», «Хлібороб», Дніпро» тощо – і в 1921 р. засіяла лише 5 тис. га, тобто 1/3 ріллі. Але посіви загинули. Тоді колгоспники конфіскували зерно в куркулів, яке пішло в громадську їдальню, на «позички» та у фонд допомоги голодуючим. Проївши все, у 1923 р. вона випросили в держави 912 т насіння. Аналогічно в с. Новогригорівці (Генічеський район) у 1921 р. засіяли лише 2,8 тис. га з наявних 10 тис. (28 %), посіви загинули. Партосередок на чолі з А. Чваніним взяв на облік усі запаси хліба, забезпечив продовольством два дитячі будинки, відкрив їдальню. У с. Нововоронцовка селяни ледве засіяли 7,1 тис. га, але через посуху загинули майже всі зернові, посіви соняшника збереглися на 30 %, сінокоси згоріли. До вересня 1921 р. 215 родин бідняків (911 чоловік з 6,4 тис. населення) було взято на утримання Нововоронцовським волосним відділом соціального забезпечення [8, с. 193–197, 333, 507–509].

Наголосимо, що неп не припинив продрозверстку в Україні. Головною метою її збереження залишалось продовольче забезпечення російських «червоних столиць» та Поволжя. Тиск на українських селян почався в березні 1921 р., коли тисячі партійців і робітників було мобілізовано у хлібозаготівельні загони. Норми хлібозаготівель встановлювалися без урахування виснаження продовольчих запасів. Податкові вимоги щодо півдня України були фантастичними, а тому неодноразово змінювалися. Так, 15 січня 1922 р. Х. Раковський у доповідній В. Леніну зазначав, що по Запорізькій губернії Росія запланувала податок у 141,8 тис. т, а валовий збір склав 99,7 тис. т. Під суворим тиском, узявши сотні заручників, влада змогла зібрати 37 тис. т при тому, що в листопаді селяни харчувались сурогатами з макухи й кураю, а випадки смерті від голодного тифу налічували сотні. У Миколаївській губернії було зібрано всього 17 тис. т замість запланованих Москвою 18,4 тис. т. [1, с. 26–27].

У вересні 1921 р. Запорізька губернія допомагала голодуючим Самари (Росія). Україна надала притулок 439 тис. біженців з голодуючого Поволжя. Попри неврожай 1921 р. майже 2/3 всього українського хліба направлялося в Росію. Так, селяни с. Великі Копані в голодному 1921 р. виділили Поволжю 257,4 кг зерна, а самі отримали (хто діждався) допомоги від держави лише через рік у 21,2 т продуктів харчування і 80,8 т насіння. Голодуюча Каховка в 1921 р. відправила голодуючому Поволжю 706,5 кг борошна, 936,5 кг картоплі, 311 кг крупи, 621 кг жита та інших продуктів. 4 вересня 1921 р. працівники освіти і культури Красненської волості на конференції ухвалили рішення з вересня до кінця року відчисляти голодуючим Поволжя 10 % зарплати і доходи від вистав і концертів. Про

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

своїх голодуючих вони не мали наміру дбати [8, с. 470, 591, 599]. До голодуючого Скадовська в 1921-1922 рр. на лікування направили 1 тис. дітей Донбасу, на одному з комуністичних суботників 1921 р. зібрали за день 458 т зерна для голодуючих промислових губерній [10, с.10]. Хліб та інші ресурси з Херсонщини викачували різними джерелами. Так, агітаційний поїзд «Жовтнева революція» на чолі з М. Калініним та Г. Петровським 16–17 липня 1922 р. зібрав і вивіз з Херсонщини 6 вагонів хліба та 2 млн. крб. [7, с.129].

Руйнівний характер викачування хліба та його відправки до Поволжя розуміли й самі більшовики та визнали, що голод у Поволжі затьмарив голод в Україні. Голодуюче Поволжя отримувало практично весь зібраний в Україні хліб і лише з весни 1923 р. 1/3 зібраного стала залишатись українським голодуючим. Так, у Миколаївській губернії зруйновано голодом і продподатком 15 % господарств і до 30 % в Запорізькій губернії [5, с.135–146]. Отже, саме викачування хліба з України стало головною причиною голоду 1921–1923 рр., що логічно витікає з неупередженого аналізу фактів.

Інтенсивне викачування хліба з України в Росію призвело до недосіву – у 1922 р. продовольчими культурами вдалося засіяти 14,5 млн. га проти 17,3 млн. минулого року. Великий недосів був на Херсонщині. Загалом, по Запорізькій губернії озимину засіяли 66,6 % землі, а по Миколаївській – 77,6 %. Відсутність насіння та нестача рогатої худоби привели до скорочення посіву озимих і ярових у 1922 р. порівняно з 1921 р. У Миколаївській губернії на 49 %, у Запорізькій – на 48 %. За попередніми підрахунками Центральної Всеукраїнської комісії допомоги голодуючим, тільки для забезпечення сільського населення півдня України без урахування продовольчого податку треба було завезти 326,8 тис. т зерна, причому дефіцит у Запорізькій губернії досягав 40 % врожаю або 357,8 тис. т. У цілому ж сума дефіциту зернового забезпечення міста і села Півдня України сягала 752 тис. т зерна [5, с.161, 173–174].

До недосіву додалась посуха 1922 р., що охопила практично всю Херсонщину. Для визначення необхідних заходів допомоги Президія ВУЦВК створила повноважну комісію. Вона виявила, що Миколаївська губернія має дефіцит зерна у більш ніж 114,8 тис. т, (при врожаї 280 тис. т), Запорізька – 98,1 тис. т. (при врожаї 379 тис. т). Серед повітів найбільше постраждала саме Херсонщина. Уповноважений Комісії ВУЦВК по обстеженню голодуючих губерній на III сесії ВУЦВК IV скликання 14 жовтня 1922 р. запропонував визнати найбільш постраждалими і такими, що знаходяться «в найбільш тяжкому продовольчому становищі» Херсонський, Дніпровський, Мелітопольський і Генічеський повіти, тобто всю сучасну Херсонщину. У Херсонському повіті найбільш голодуючими було визнано 5 волостей в межах сучасної Херсонщини – Дудчанська, Качкарівська, Старошведська, Білозерська в Новоархангельська, а в Дніпровському

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

повіті – Збур'ївська, Голопристанська, Каїрська, Константинівська, Бехтерська [5, с. 176–177, 182–183]. У 1922 р. Херсонський повіт, як найбільш уражений голодом, був звільнений від продподатку в 2,2 тис. т зерна, надійшло 2,6 тис. т продовольства та для осіннього засіву насіннєвої позики 4,9 тис. т [8, с. 43]. У жовтні 1922 р. ВУЦВК офіційно включив в число голодуючих Генічеський і Мелітопольський повіти. Але допомогу отримувало лише до 60 % голодуючих.

Розорений південь України вимагав допомоги, але тиск не послаблювався. Тільки з серпня 1922 р. по січень 1923 р. У східні регіони республіки було надіслано 147,1 тис. т хліба. До того ж Москва зобов'язала Україну експортувати хліб до Італії, Великобританії. з урожаю 1922 р. було вивезено за кордон 220, 6 тис. т, хоча проти цього страйкували залізничники і жителі голодуючих губерній. У пресі заборонялося повідомляти про експорт хліба.

Слід погодитись з тим, що влада вдало використала об'єктивну ситуацію продовольчих труднощів для упокорення України. Поставки хліба в Росію і експорт зерна призвела до того, що голод у південних губерніях, у т.ч. на Херсонщині, протримався на відміну від російського Поволжя протягом всього 1922 р. і першої половини 1923 р. Перші ознаки голоду з'явилися у серпні 1921 р., коли запаси врожаю 1920 р. закінчились, а хліб нового практично не надходив. У кінці 1921 р. В Херсонському повіті голодували 95,4 тис. осіб, у т. ч. 47,7 тис. дітей. Померло в повіті 40 тис., в Херсоні – 19,5 тис. чоловік. За вересень–грудень 1921 р. У місті народилось 164 дитини, а померло 3722. У дитячих будинках було зареєстровано 97 випадків голоду і 98 – крайнього виснаження. У повіті було створено 140 пунктів харчування, де щомісяця годували 35 тис. дітей [12, с. 180].

Проте влада не поспішала з офіційним визнанням голоду. Це сталося лише в червні 1922 р., допомога була мізерною. Тому взимку 1922 р. В Херсоні, за повідомленнями преси, щоденно помирало в середньому 15-20 чоловік, а іноді 40-50. Мертвих не ховали. Губернська газета «Красный Николаев» під красномовним заголовком «Вимираючий Херсон» повідомляла: «За січень і лютий 1922 року в Херсоні вимерло більше 6000 чоловік. Хто як може, так і рятується від голодної смерті, тікає з Херсона, а голод святкує триумфальну перемогу» [6, с. 132].

На початку 1922 р. В Херсонському повіті голодувало 114,3 тис. чоловік, у т. ч. 56,8 тис. дітей. Міліція підбирала на вулицях трупи, а виснажених доправляли до лікарень. Ось типовий випадок голодних смертей. 20.01.1922 р. лікарі обстежили 5-ти кімнатну квартиру по вул. Кузнечной. У першій кімнаті мешкала родина з 2-х дорослих і 5-и дітей: батьки були в лікарні, померле два тижні тому немовля залишалось непохованим. У другій кімнаті – родина з 6 чоловік, у третій – з 8,

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

а в п'ятій – водночас мешкало три родини загальною кількістю 8 чоловік. Значна частина мешканців були брудними, напівроздягненими, хворими, голодними. Їм надали відро супу і прикріпили до їдальні.

Ситуація погіршувалась через епідемії тифу й холери. Так, на початку 1922 р. було зареєстровано 45 випадків висипного, 72 – поворотного і 7 – черевного тифу, а 52 людини були госпіталізовані з підозрою на тиф [13, с. 181]. Така ситуація була в Херсоні, а на периферії справи були набагато гірші. Так, у Скадовську внаслідок відсутності лікарів і палива не працювали лікарня і пошта, тобто навіть повідомити про епідемічні хвороби було неможливо [10, с. 10].

За січень 1922 р. за офіційними даними в Херсоні від голоду померло 6159 чоловік, з них 3147 дітей. У лютому 1922 р. число голодуючих по Херсону склало 14 тис., у т. ч. 4,8 тис. дітей. По Херсонському повіту голодувало 154,6 тис. чоловік. У лікарнях міста відкривали відділення для виснажених від голоду, але в них не було палива, білизни і харчів. Серед медпрацівників теж були випадки голодного виснаження. Тому з 574 голодуючих, що поступили в лікарні та амбулаторії в лютому 1922 р., померло 138 або 24,04 %. Померлих не встигали ховати, морги були переповнені, трупи тижнями не вивозили на кладовище, а там почали рити колективні могили на 100 померлих.

У березні – квітні 1922 р. голод в Херсоні сягнув свого піку. Так, в березні від голоду померло 3826 людей, у квітні – 3726. У ці місяці були використані запаси їжі і місто перетворилось на суцільне кладовище: вікна і двері багатьох будинків були забиті, під заборами валялись трупи. Нерідко непритомних від голоду людей вантажили на підводи з трупами і везли на кладовище. Голодні мешканці їли собак, кішок, диких птахів, пожухлу траву і листя [13, с.183–184].

У Бериславі, де на той час було 7374 жителя, голодувало 4790 (64,9 %), а щомісячна смертність коливалась від 118 до 184 чоловік. Генічеський повітовий комітет доповідав, що у селах харчувались усяким непотребом, але і це скінчилось. Люди помирали просто на вулицях. Чиновники з гвинтівками виганяли живих рити ями для померлих [14]. У Новоолексіївці у травні 1921 р. голодувало 690 осіб – практично всі жителі. У порту Хорли голодували щонайменше 6000 з 1,7 тис. мешканців [8, с.341]. з кожним місяцем лихо охоплювало нові території.

У жовтні 1922 р. Миколаївська губернська комісія допомоги голодуючим повідомила такі підсумки щодо голоду у 1921/1922 рр. (станом на 15 вересня 1922 р.) – у Херсонському повіті голодувало 146393 людини, у т. ч. 72301 дитина, у Дніпровському повіті – 95029 чоловік, з них 45994 дитини. Смертність становила в Херсонському повіті 18943 людини, у т. ч. 8489 дітей, у Дніпровському – 12897 чоловік, у т. ч. 4584 ди-

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

тини [5, с. 181–182]. Отже, влада оприлюднила лише по двох попитах цифру смертей 31840 чоловік за перший рік голоду. Очевидно, що цю цифру можна подвоїти за рахунок м. Херсон, Генічеського і частини Мелітопольського повітів.

Через посуху 1922 р., економічну ослабленість селянських господарств, брак запасів і мінімальні надходження від врожаю 1922 р. вже в серпні цього року намітилися ознаки нової хвилі голоду. Так, у Херсонському повіті чисельність населення складала 296, 2 тис., з них у серпні 1922 р. голодували 146,4 тис. або 49,43 %. Допомога їжею надавалась 67 тис. або 45,77 %. Цього ж місяця померло 196 чоловік, у лікарнях знаходилось 235 виснажених осіб. У вересні по Херсонському повіту голодувало 148,3 тис. або 50,08 % населення. У Херсоні, за офіційними і неповними відомостями, з 28 тис. дорослих жителів голодувало 12 тис. (42,86 %), а з 21,6 тис. дітей – 15 тис. (69,44 %). У 12 їдальнях міста в жовтні 1922 р. годували 13606 голодуючих дітей (90,7 %) і 2055 дорослих (17,1 %). У грудні 1922 р. в Херсонському повіті голодувало 133,3 тис. чоловік, у т. ч. 68,1 тис. дітей [13, с.189].

Лише восени 1922 р. держава почала надавати реальну допомогу голодуючим. Херсонщина отримала насінневу позику для ярини 2,5 тис. т і 5 тис. т для озимини. Було надано 2,6 тис. т продовольства, надійшло закуплене в Румунії зерно кукурудзи для засіву. Херсонська комісія допомоги голодуючим надала позику селянам 3,25 тис. т жита і 212,4 т пшениці. Селяни Волині і Поділля, відвідавши Херсонщину та пересвідчившись у масштабах голоду, зібрали і направили до Херсона 60 вагонів хліба і 200 голів худоби [13, с.187].

На середину листопада 1922 р. за повідомленнями газети «Херсонський комунар» від 16.11.1922 р. У Херсонському повіті офіційно було зареєстровано понад 30 тис. смертей і голодуючих 148 тис. [12, с.57]. В другу хвилю жахи голоду набули небаченого розміру, справа дійшла до частих випадків канібалізму, які підтверджують очевидці, що вижили. Лише навесні 1923 р. в основному голод було взято під контроль.

Херсонщина, яка опинилася в епіцентрі голоду, утратила щонайменше 100-125 тис. осіб. На жаль, більш точних підрахунків зробити неможливо. Так, в Херсоні за 1921–1923 рр. населення зменшилось з 81,4 тис. до 40,0 тис. або на 50,86% [6, с.135]. Проте, очевидно, що втрати були ще більшими. з числа загальних жертв голоду 80 % було безпосередньо від нестачі їжі і 20 % від хвороб, передусім епідемії тифу. Херсону прийшлося десь 15 років долати втрати від голоду – на 1.01.1926 р. населення Херсона складало 47,1 тис. або лише 63,2 % від рівня 1920 р. [16, с.1]. Кількості ж населення 1920 р. Херсон досяг лише на середину 1930-х років.

Про масштаби голоду в Херсоні свідчить і таке порівняння. За роки I Світової і громадянської війни населення міста зменшилось з 81,4 тис. до 74,5 тис. або на 8,85 %, у т. ч. кількість

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

чоловіків з 39,4 тис. до 32,7 тис. або на 16,84 % [13, с.190]. Тобто втрати за 6 років війн були вшестеро менші, ніж за два роки голоду. Це стосується і якісних показників. Так, якщо у 1914 р. чоловіки складали 48,39 % населення Херсона, то у 1923 р. лише 43,2%, тобто зменшення на 5,19 %.

Не менше потерпіли від голоду й інші міста Херсонщини. Так, за 1913-1923 рр. населення Берислава скоротилось з 17,2 тис. до 7,5 тис. або на 52,4 %, число крамниць у ньому – з 58 до 7 або на 88 % [8, с. 149]. Населення Нижніх Сірогоз за роки громадянської війни і голоду зменшилось з 14 до 9 тис. або на 35,71 %; Верхніх Сірогоз – з 6 до 4 тис. або на 33,34 % [17, с. 305]. У Чолбасах (тепер Виноградове Цюрупинського району) населення за 1921-1923 рр. скоротилось з 7644 до 5300 осіб або на 30,67 % [8, с. 599].

Утрати міст Херсонщини були страшнішими порівняно з іншими містами Південної України. Так, за 1920-1923 рр. населення Одеси зменшилось на 30,03 % (з 454,2 тис. до 316,8 тис.), Миколаєва – на 25,45 % (з 108,8 тис. до 81,1 тис.), Запоріжжя – на 11,76 % (з 49,7 тис. до 43,9 тис.).

Наведемо ще одне красномовне порівняння з містами голодуючого Поволжя, куди голодуюча Херсонщина відправляла хліб. Там втрати населення були в декілька разів менше порівняно з Херсоном. Так, у Самарі за 1920-1923 рр. кількість населення зменшилась на 12,35 %, в Нижньому Новгороді – навіть зросла на 41,49 %, у Цариціні (Волгограді) теж зросла на 19,36 % [18, с. 252-254].

Голод на Херсонщині фактично продовжувався з серпня 1921 р. по осінь 1923 р. У Херсоні та інших містах краю він почався дещо пізніше, але в цілому це не міняє хронологію трагедії. Очевидно, що пам'ять жертв голоду 1921-1923 рр., першого з радянських голодоморів ХХ ст., має служити пересторогою будь-якій спробі встановлення тоталітарного режиму в нашій країні та аргументом на користь європейського цивілізаційного вибору.

Література:

1. Мовчан О. М. Перший голод в радянській Україні (1921-1923 рр.) / О. М. Мовчан // Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. – К., Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – С.15-81.
2. Мовчан О. М. Голод 1921-1923 років в УСРР / О. М. Мовчан // Енциклопедія історії України. – Т.2. – К. : Наук. думка, 2004. – С.143-144.
3. Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні / С. В. Кульчицький, О. М. Мовчан // Історичні зошити. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1993. – 77 с.
4. Кульчицький С. В. Демографічні втрати України в першій половині ХХ ст.: кількісна оцінка / С. В. Кульчицький // Енциклопедія історія України. – Т.2. – К. : Наук. думка, 2004. – С.322-325.

СКАРБНИЦЯ МЕТОДИЧНИХ ІДЕЙ

5. Голод 1921–1923 років в Україні : 36. док-тів і мат-лів / Упоряд. О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 1993. – 240 с.
6. Документи [голод 1921–1923 рр.] / Укладач, редакція і коментар В. І. Сергійчука. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.history.univ.kiev.ua/golodomor/21_23.html.
7. Павленко В. Я., Сахно В. В. Голод 1921–1923 рр. на Півдні України: причини та наслідки (на матеріалах Херсонщини та Миколаївщини) / В. Я. Павленко, В. В. Сахно // Збірник наукових праць. Південний архів. Історичні науки. – Херсон : ХДПІ, 1999. – Вип.1. – С. 124–135.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1972. – 687 с.
9. Милосердов М. Голодомор: витоки біди. А уроки? / М. Милосердов // Наддніпрянська правда. – 1993. – 2 червня. – С. 4.
10. Тимошенко В. В. Скадовськ. Сторінки історії. 1894–1994. – Херсон : ХМД, 1994. – 63 с.
11. Кульчицький С. В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі : в 3 кн. – Кн. 2. / С. В. Кульчицький. – К. : Темпора, 2013. – 628 с.
12. Гейко С. Початок 20-х: Бериславщина в архівних документах і на сторінках преси / С. Гейко // Нариси з історії Бериславщини. – Вип. 3. – Херсон–Берислав : Просвіта, 2001. – С. 47–58.
13. Коротецкий А. Летопись Херсона (учебное пособие). – Херсон : ЧМП «Штрих», 2004. – 283 с.
14. Гейко С. Голодомор 1921–1923 рр. на Херсонщині / С. Гейко // Наддніпрянська правда. – 1997. – 20 лютого. – С. 3–4.
15. Водотика С. Г. Херсон / С. Г. Водотика // Енциклопедія історії України. – Т. 10. – К. : Наук. думка, 2014. – С. 369–372.
16. Матеріали до опису округ УСРР. Херсонська округа. – Харків: ЦСУ УСРР, 1926. – 50 с.
17. Безух Ю. Квітка степова. Історія, природа та побут Північної Таврії / Ю. Безух. – Херсон : Персей, 2001. – 400 с.
18. Поляков Ю. А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население / Ю. А. Поляков. – М. : Наука, 1986. – 272 с.

Голобородько Я. Ю.*

РОМАНИ ПАТРИКА МОДІАНО (ДО ВИВЧЕННЯ У ШКОЛІ ТВОРЧОСТІ НОБЕЛІВСЬКОГО ЛАУРЕАТА З ЛІТЕРАТУРИ 2014 РОКУ)

У статті подано аналіз творчості Патріка Модіано, що стане в нагоді вчителям світової літератури.

Інтелектуальна інтрига під назвою «Нобелівське літературне ралі 2014» завершилась цілком достойно. Хоча в числі письменницьких лідерів уважалися Нгуґа Ва Тхіонґо (Кенія, США), Харуки Муракамі (Японія), Адоніс Сирія (Ліван), Світлана Алексієвич (Білорусь), Мілан Кундера (Чехословаччина, Франція), перемога на фінішному спурті доволі несподівано дісталася Патріку Модіано (Франція). Що ж, треба знати секрети і, вірогідно, техніку виґрашів таких непростих мистецьких пере-

---

* © Голобородько Я. Ю.